

AMRUDIN HAJRIĆ

Kompatibilnost konsonanata kao segment glasovne harmonije u arapskom jeziku

Amrudin Hajrić

redovni profesor na Katedri
za filologiju Kur'ana
amrudin.hajric@fin.unsa.ba

Stručni rad

Primljeno: 3. 9. 2024.
Prihvaćeno: 4. 12. 2024.

Ključne riječi

arapski jezik, Kur'an,
glasovna harmonija i
disharmonija, kompatibilnost i
inkompatibilnost konsonanata

Sažetak

Kompatibilnost konsonanata je jedan od vidova ili segmenata glasovne harmonije u arapskom jeziku. Ona podrazumijeva kombinovanje unutar riječi ili izraza i rečenica ili iskaza konsonanata koji su zajedno lahki za izgovor i ugodni za slušanje. Autori nisu jedinstvenog stava u vezi sa okolnostima koje dovode do inkompatibilnosti konsonanata. Neki od njih inkompatibilnošću konsonanata smatraju kombinovanje isuviše bliskih ili udaljenih konsonanata s obzirom na mjesto artikulacije, dok je drugi svode na uvezivanje konsonanata istih ili isuviše bliskih ishodišta. Ovaj segment glasovne harmonije u arapskom jeziku bio je nešto čemu su težili Arapi još u predislamskom dobu, a sa objavljivanjem Kur'ana je privukao još veću pažnju. Kada je riječ o kompatibilnosti konsonanata, Kur'an je prema različitim klasifikacijama uvijek primjer govora najvišeg ranga, dok se slučajevi inkompatibilnosti u njemu na nivou konsonanata unutar riječi ili dodirnih konsonanata među riječima prevazilaze različitim tedžvidskim pravilima.

Compatibility of Consonants as a Segment of Phonetic Harmony in the Arabic Language

تلاؤم الصوامت جزءاً من التلاؤم الصوتي في اللغة العربية

Keywords:

Arabic language, Qur'an, phonetic harmony and disharmony, consonant compatibility and incompatibility

الكلمات المفتاحية:

اللغة العربية، القرآن الكريم، التلاؤم والتنافر الصوتي، تلاؤم وتنافر الصوامت

206

Abstract:

Consonant compatibility is one of the aspects or segments of phonetic harmony in the Arabic language. It involves the combination of consonants within words or phrases and sentences in a way that is easy to pronounce and pleasant to hear. Scholars hold varying views regarding the circumstances that lead to consonant incompatibility. Some consider consonant incompatibility as the combination of consonants that are either too close or too distant in terms of articulation points, while others limit it to the connection of consonants with identical or very similar points of articulation. This aspect of phonetic harmony in Arabic was something the Arabs aspired to even in the pre-Islamic era, and it gained even greater attention with the revelation of the Qur'an. Regarding consonant compatibility, the Qur'an, according to various classifications, is always an example of the highest level of eloquence. In contrast, cases of incompatibility within it, at the level of consonants within words or adjacent consonants between words, are addressed through various rules of tajweed.

الملخص:

تلاؤم الصوامت من وجوه أو أجزاء التلاؤم الصوتي في اللغة العربية، ويدل على ربط الصوامت السهلة مجتمعةً للنطق والمريحة للسمع. ويختلف العلماء فيما يخص الظروف التي تؤدي إلى تنافر الصوامت. فتنافر الصوامت في رأي بعضهم يمثل ربط صوامت تقرب أو تبعد مخارجها كثيراً، بينما يعتبره الآخرون ربط صوامت لها مخارج قريبة جداً أو نفسها. وهذا الجزء من التلاؤم الصوتي في اللغة العربية كان قد يسعى إليه العرب في الجاهلية، وبنزول القرآن الكريم زاد الاهتمام به. وفيما يخص تلاؤم الصوامت يُعتبر القرآن الكريم في التصنيفات المختلفة نموذج الكلام من الطبقة العليا، أما التنافر فيه في مستوى الصوامت داخل الكلمات أو الصوامت المحتكّة بين الكلمات فيتمّ تجاوزه بأحكام التجويد المختلفة.

Uvod

Poznato je da su Arapi, otkada se kroz historiju mogu pratiti zbivanja unutar njihovog kulturnog i civilizacijskog okvira, u velikoj mjeri vodili računa o svome jeziku. Ljubomorno su čuvali i štitili svoj izvorni izraz, pružali su otpor stranim riječima u svome jeziku, visoko su cijenili one koji su se znali lijepo izražavati i koji su skladali poeziju, itd. Išli su tako daleko da nisu vodili računa samo o tome kako će ono što kazuju zvučati sadržajno u pogledu semantike, nego i kakav će to efekat imati u smislu akustike. Nastojali su da ono što govore bude lahko za izgovor i ugodno za slušanje. Težili su onome što se u lingvistici, odnosno stilistici kao njenoj grani ili poddisciplini, naziva glasovnom harmonijom (*al-talā'um al-ṣawtī, al-tanāsub al-ṣawtī, al-ta'āluḥ al-ṣawtī*).

Iako su se, dakle, karakteristična obilježja ove pojave mogla prepoznati i u poeziji i propovijedima prijeislamskih Arapa, posebno je došla do izražaja u kur'anskom diskursu zbog čega će veliku pažnju i interesovanje privući u stilističkim studijama i istraživanjima nakon objavljivanja Kur'ana.

Glasovna harmonija je, naravno, širok pojam i može podrazumijevati više nivoa i segmenata, kao što su: usklađenost konsonanata u riječima i izrazima u pogledu njihovih ishodišta ili mjesta artikulacije, primjerenost broja konsonanata unutar jedne riječi, kompatibilnost vokala unutar riječi, usklađenost riječi u rečenici ili iskazu u pogledu njihovog konsonantskog sastava, a posebno u pogledu njihovih konsonanata i vokala u dodiru, itd.

Razmatranjem glasovne harmonije u arapskom jeziku bavio se i bavi značajan broj autora, a među onima koji su to najranije činili bio je i al-Ġāḥiḏ (u. 868).¹ Očekivano, glasovna harmonija je bila predmet interesovanja i prvih arapskih lingvista, među kojima je svakako i na prvom mjestu al-Ḥalīl b. Aḥmad

1 Al-Ġāḥiḏ, *al-Bayān wa al-tabyīn*, Taḥqīq: 'Abdussalām Muḥammad Hārūn, tom 1, Dār al-ġīl, Bejrut, 1990, str. 64.

al-Farāhīdī (u. 786) koji se, kao što je poznato, smatra utemeljiteljem arapske metrike s obzirom na to da je ustanovio 15 od 16 pjesničkih metrova u arapskoj poeziji.² Njegove stavove o glasovnoj harmoniji u arapskom jeziku preuzet će neki kasniji učenjaci, kao što je al-Rummānī (u. 994), dok će neki drugi, poput al-Ḥafāḡija (u. 1073), o nekim pitanjima vezanim za glasovnu harmoniju imati nešto drugačija mišljenja.

Glasovne harmonije u arapskom jeziku dotakao se i znameniti bosanskohercegovački učenjak Hasan Kafija Pruščak u djelu *Šarḥ tamḥīs al-talḥīs*. Naime, on je u vezi sa inkompatibilnošću konsonanata, kao jednog od nivoa ili segmenata glasovne harmonije u arapskom jeziku, bio mišljenja da „do inkompatibiliteta konsonanata dolazi ako su glasovi odveć bliski, odnosno udaljeni s obzirom na artikulacijsko ishodište“.³

Nastojanje da broj konsonanata u jednoj riječi bude primjeren, usmjereno ka osiguravanju preduvjeta za glasovnu harmoniju, rezultiralo je u arapskom jeziku time da većina riječi spada u trilitere, odnosno da se derivira iz trokonsonantskih korijena, dok je broj kvadrilitera i kvinkvilitera daleko manji.

Neki autori, kao što je Ibn al-Aṭīr (u. 1239), naglašavaju i ulogu vokala u postizanju glasovne harmonije i disharmonije, jer, kako kažu, promjena vokala unutar riječi istog konsonantskog sastava može imati za posljedicu efekat glasovne harmonije ili disharmonije, što obrazlažu time da su neki vokali lakši za izgovor od drugih. Prema tim autorima, najlakši za izgovor je vokal fathā, a najteži ḍamma.⁴

Mi ćemo se u ovom radu baviti glasovnom harmonijom u pogledu kompatibilnosti i inkompatibilnosti konsonanata (*talā'um al-ḥurūf, tanāfur al-ḥurūf*), odnosno usklađenosti konsonanata u riječima ili iskazu u smislu njihovih ishodišta

2 Jusuf Ramić, „Arapske filološke i gramatičke škole klasičnog perioda“, *Zbornik radova*, br. 8, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2002, str. 235–236.

3 Munir Mujić, *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2007, str. 26.

4 Ibn al-Aṭīr, *al-Ġāmi' al-kabīr*, Taḥqīq: Muṣṭafā Ġawād i Ġamil Sa'īd, Dār al-rašīd, Bagdad, 1988, str. 59.

ili mjesta artikulacije, na način da ćemo analizirati i predstaviti mišljenja i stavove različitih autora te zatim ponuditi i svoje viđenje o ovom pitanju.

O kompatibilnosti i inkompatibilnosti konsonanata u arapskom jeziku

Kompatibilnost konsonanata je najizraženiji među gore pobrojanim segmentima glasovne harmonije. Ona podrazumijeva kombinovanje konsonanata unutar riječi i izraza ili rečenica i iskaza na način da budu lahki za izgovor i ugodni za slušanje.

Kompatibilnost konsonanata u arapskom jeziku autori različito definišu. Al-Ḥalīl b. Aḥmad al-Farāhīdī je mišljenja, koje od njega u cijelosti ili djelimično preuzimaju brojni autori, među njima i Abū al-Ḥasan al-Rummānī, da inkompatibilnost konsonanata podrazumijeva kombinovanje unutar riječi i izraza konsonanata čija su ishodišta ili mjesta artikulacije isuviše udaljena ili isuviše bliska.⁵ Slijedom toga, kompatibilnost konsonanata bi podrazumijevala kombinovanje konsonanata čija mjesta artikulacije nisu ni suviše udaljena niti suviše bliska.

S druge strane, inkompatibilnošću konsonanata Ibn Sinān al-Ḥafāḡī ne smatra kombinovanje konsonanata udaljenih mjesta artikulacije, nego je ograničava na kombinovanje onih konsonanata čija su mjesta artikulacije bliska. Kao argument za ovu svoju tvrdnju al-Ḥafāḡī navodi riječ *alam* (ألم) u kojoj nema disharmonije u smislu inkompatibilnosti iako su njeni konsonanti udaljenih mjesta artikulacije.⁶ Slijedom toga, kompatibilnost konsonanata, prema njegovom mišljenju, podrazumijeva kombinovanje konsonanata čija su mjesta artikulacije međusobno udaljena, odnosno čija mjesta artikulacije nisu isuviše bliska.

Obrazlažući prednost kombinovanja konsonanata udaljenih ishodišta nad kombinovanjem onih istih ili bliskih mjesta

5 Ibn Sinān al-Ḥafāḡī, *Sirr al-faṣāḡa*, Taḥqīq: 'Abd al-Muta'āl al-Ša'īdī, Maktaba wa maṭba'a Muḥammad 'Alī Šabiḥ wa awlādihī, Kairo, 1952, str. 112.

6 Ibid., str. 112–113.

artikulacije, Ibn al-Aṭīr kaže da riječ sastavljena od konsonanata čija ishodišta su međusobno udaljena omogućava govorniku da je izgovori polahko i jasno pružajući svakom konsonantu dovoljno prostora, za razliku od riječi sastavljenih od konsonanata bliskih ishodišta prilikom čijeg izgovaranja jezik zbog njihove blizine brzo prelazi iz jednog ishodišta u drugo, tako da izgovor konsonanata biva nejasan i nestabilan.⁷

Na tragu kompatibilnosti konsonanata i glasovne harmonije općenito, al-Rummānī dijeli govor (*kalām*) na tri kategorije: govor najvišeg nivoa ili stepena (*al-tabaqa al-'ulyā*) kakvim se odlikuje kur'anski izraz, govor srednjeg nivoa ili stepena (*al-tabaqa al-wuṣṭā*) kojim se odlikuje književni arapski izraz, te inkompatibilni ili disharmonični govor (*al-mutanāfir*) koji je težak za izgovor i neugodan za slušanje.⁸ Ibn Sinān al-Ḥafāḡī odbacuje tu podjelu tvrdeći da se govor u ovom smislu dijeli samo na onaj koji je kompatibilan ili harmoničan i onaj koji je inkompatibilan ili disharmoničan, pri čemu su i tekst Kur'ana i književni arapski izraz primjeri kompatibilnosti konsonanata i općenito glasovne harmonije, s tim da postoje sadržaji kod kojih je ta harmonija ili kompatibilnost izraženija nego kod drugih, kao što različitog intenziteta mogu biti i oni disharmonični ili inkompatibilni sadržaji.⁹

Svrstavanje na stranu bilo kojeg od ova dva autora ili mišljenja zahtijeva od nas da skrenemo pažnju na to da glasovna harmonija i disharmonija u smislu kompatibilnosti i inkompatibilnosti konsonanata postoje na nivou riječi ili izraza, ali i na nivou rečenice ili iskaza. Kompatibilnost konsonanata na nivou riječi mora biti ista i u tekstu Kur'ana i u književnom arapskom izrazu s obzirom na to da se u njima koristi isti vokabular i isti leksički materijal. U oba spomenuta korpusa, glasovna harmonija u smislu kompatibilnosti konsonanata na nivou riječi može

7 Ibn al-Aṭīr, *ibid.*, str. 40.

8 'Alī b. 'Īsā al-Rummānī, *al-Nukat fī i'ḡāz al-Qur'ān*, u: *Ṭalāt rasā'il fī i'ḡāz al-Qur'ān*, Taḥqīq: Muḥammad Ḥalafullāh i Muḥammad Zaḡlūl Salām, 4. izdanje, Dār al-ma'ārif, Kairo, 2019, str. 94–95.

9 Ibn Sinān al-Ḥafāḡī, *ibid.*, str. 109–110.

biti potpuna ili djelimična, što zavisi od ishodišta konsonanata koji se kombinuju i njihovih svojstava (zvučni ili bezvučni, tvrdi ili mehki), kao i načina na koji se uvezuju u pogledu redoslijeda nizanja, slogovnog rasporeda, itd. Glasovna harmonija u smislu kompatibilnosti konsonanata je najpotpunija kada se u riječima kombinuju konsonanti udaljenih mjesta artikulacije i različitih svojstava.¹⁰ Što su ishodišta tih konsonanata bliža (manje udaljena) i što su im svojstva sličnija, glasovna harmonija u smislu kompatibilnosti konsonanata je manje izražena i kreće se prema onoj djelimičnoj i dalje prema inkompatibilnosti i disharmoniji čiji intenzitet zavisi od toga da li su im ishodišta i svojstva samo bliska i slična ili su ista.

Prema mišljenju al-Rummānija gore naznačena razlika u kompatibilnosti konsonanata i glasovnoj harmoniji općenito između teksta Kur'ana i književnog arapskog izraza može postojati samo na nivou rečenice ili iskaza, zato što način na koji se riječi različitog fonetskog ili morfološkog sastava kombinuju unutar rečenice u književnom arapskom jeziku ne mora uvijek biti najbolji u smislu glasovne harmonije, dok to u kur'anskom tekstu ne može biti slučaj.

Sličnu podjelu govora pravi i Ibn Ğinnī (u. 1002). Naime, on najljepšim govorom smatra onaj u kojem se kombinuju konsonanti udaljenih ishodišta ili mjesta artikulacije. Takav govor u ljepoti prati onaj u kojem je udvostručen (redupliciran) isti konsonant, dok je najmanje lijep, te se zbog toga malo koristi ili u potpunosti odbacuje, onaj govor u kojem su konsonanti istih ili bliskih mjesta artikulacije.¹¹

10 Ovdje treba skrenuti pažnju na to da nije svejedno kojim će redoslijedom biti poredani glasovi unutar riječi ili izraza. Harmonija u smislu kompatibilnosti je potpuna ako su glasovi udaljenih ishodišta poredani po dubini artikulacije (od onog s najudaljenijim do onog s najbližim ishodištem). Ako su poredani drugačije, intenzitet harmonije ili kompatibilnosti se smanjuje i reducira. Kao primjer za to možemo navesti riječ *alam* (الام) kod koje je harmonija u smislu kompatibilnosti potpuna, te riječi istog konsonantskog sastava, ali njihovog različitog rasporeda (امل، ملا، لام، لم)، kod kojih je harmonija ili kompatibilnost manje izražena.

11 Ibn Ğinnī, *Sirr šinā'a al-i'rāb*, Taḥqīq: Ḥasan Handāwī, 2. izdanje, Dār al-qalam, Damašk, 1993, str. 816. Na tragu ove podjele je i način na koji govor dijeli i al-Ḥafāḡi (ibid., str. 58).

Glasovna disharmonija u smislu inkompatibilnosti konsonanata na nivou rečenice ili iskaza podrazumijeva situaciju u kojoj se riječi, iako je svaka od njih pojedinačno književni izraz, teško zajedno izgovaraju zbog njihovih istih ili sličnih konsonantskih kombinacija, odnosno ponavljanja istog konsonanta u svakoj od njih. Takav je, npr., slučaj sa sljedećim stihom:

وَقَبْرٌ حَرْبٍ بِمَكَانٍ فَقْرٌ
وَلَيْسَ قُرْبٌ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرٌ

Način na koji su riječi iskombinovane u ovom stihu rezultirao je glasovnom disharmonijom, odnosno inkompatibilnošću konsonanata s obzirom na to da ih je teško zajedno izgovoriti zbog njihove međusobne sličnosti u fonetskom sastavu.

Glasovnu disharmoniju u smislu inkompatibilnosti konsonanata na nivou rečenice ili iskaza stilističari dijele na veliku (*šadīd*) i malu (*ḥafīf*). U prethodnim primjerima radi se o velikoj inkompatibilnosti konsonanata. Mala inkompatibilnost konsonanata podrazumijeva situaciju u kojoj se unutar rečenice ili iskaza ponavlja neka riječ, kao što je slučaj u sljedećem stihu Abū Tammāma Ḥabība b. Awsa al-Ṭā'ija (u. 845):

كَرِيمٌ مَتَى أَمَدَحُهُ أَمَدَحُهُ وَالْوَرَى
مَعِي وَإِذَا مَا لُمْتَهُ لُمْتَهُ وَحَدِي

Dok je velika inkompatibilnost konsonanata na nivou rečenice unutar Kur'ana nezamisliva, mala inkompatibilnost konsonanata u smislu ponavljanja iste riječi je prisutna. Takav je slučaj, npr., sa kur'anskim ajetom u kojem se ponavlja riječ *hayhāta* (هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوَعَدُونَ)¹²

Kompatibilnost i inkompatibilnost konsonanata na nivou rečenice ili iskaza može biti uslovljena i odnosom posljednjeg konsonanta u jednoj riječi sa prvim konsonantom u riječi koja slijedi. Za kompatibilnost u takvim slučajevima potrebno je da

12 Al-Mu'minūn, 36.

ishodišta tih konsonanata budu međusobno udaljena te da oni budu poredani prema dubini artikulacije. Primjer za tu vrstu kompatibilnosti je dio kur'anskog ajeta iz sure al-Ma'ida u kojem stoji: *la in basat̄ta ilayya yadaka...* (لَا إِن بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ...),¹³ gdje je upravo zbog postizanja harmonije u smislu kompatibilnosti konsonanata indirektnom objektu glagola *basat̄ta* (spojena lična zamjenica *ya*) data prednost u odnosu na njegov direktni objekt *yadaka*, zato što bi se u suprotnom (da je rečeno: *la in basat̄ta yadaka ilayya*) jedan do drugoga našla tri konsonanta koja su bliska s obzirom na mjesto artikulacije (*ṭā'*, *tā'* i *yā'*), te bi se u tom slučaju radilo o inkompatibilnosti.¹⁴

Stilističari na isti način dijele i glasovnu disharmoniju u smislu inkompatibilnosti konsonanata na nivou riječi. Tako kao primjer za veliku inkompatibilnost konsonanata na nivou riječi navode izraz *al-hu'hu'* (الهُعُحُ)¹⁵ obrazlažući to činjenicom da su se unutar ove riječi jedan do drugoga našla tri konsonanta istoga ishodišta ili mjesta artikulacije,¹⁶ dok kao primjer za malu inkompatibilnost konsonanata navode riječ *al-mustašzirat* (المُسْتَشِيرَات) u kojoj su se jedan do drugoga našli konsonanti bliskih ishodišta (svi se artikulišu u prednjem dijelu usta), ali i istih ili sličnih svojstava (*tā'* i *šīn* su bezvučni, ali je prvi tvrd a drugi mehak, dok se *šīn* i *zā'* razlikuju u zvučnosti na način da je *šīn* bezvučan a *zā'* zvučan glas).¹⁷ Ovu riječ je Imru' al-Qays (u. 544) upotrijebio u sljedećem stihu:

عَدَائِرُهُ مُسْتَشِيرَاتٌ إِلَى الْعَلَا
تَضِلُّ الْعِقَاصُ فِي مُنْتَى وَمُرْسَلِ

13 Al-Mā'ida, 28.

14 Ibn Abī al-Iṣba', *Tahrīr al-taḥbīr*, al-Maḡlis al-a'lā li al-šu'ūn al-islāmiyya, Kairo, 1963, str. 45.

15 Al-Ḥafāḡī bilježi da su priznati autoriteti među prvim arapskim jezičarima osporili i odbacili ovu riječ navodeći kao alternativu njima poznatu riječ s istim značenjem (vrsta biljke) s dva grlena konsonanta u kombinaciji (الْحُحُحُ) koja je kao takva (s dva reduplicirana grlena konsonanta ili guturala) bliža načinu na koji Arapi kombinuju konsonante i samim time lakša za izgovor (ibid., str. 57–58).

16 Lūjis Ṣayḡū al-Yasū'ī, *ʿIlm al-adab*, tom 1, Maṭba'a al-ābā' al-yasū'īyyīn, Bejrut, 1887, str. 55.

17 Muḥammad b. Aḥmad al-Dassūqī, *Ḥāšiya al-Dassūqī 'alā Muḥtaṣar al-Sa'd*, tom 1, Maṭba'a al-hādī, Bejrut, 1989, str. 80.

Ono što smo kazali za inkompatibilnost konsonanata na nivou rečenice u Kur'anu, u smislu da je u tom korpusu nezamisliva velika a prisutna mala inkompatibilnost, vrijedi i za inkompatibilnost konsonanata na nivou riječi koja podrazumijeva situaciju u kojoj se jedan do drugoga mogu naći konsonanti bliskih ishodišta i sličnih svojstava, a ne istih.

Na tragu glasovne harmonije i disharmonije, odnosno kompatibilnosti i inkompatibilnosti konsonanata su i istraživanja u okviru kojih su autori utvrdili da se nikako ne može desiti da se, npr., unutar jedne arapske riječi ili izraza nađu zajedno konsonanti, kao što su: *ḡīm* i *qāf* (جَوْفٌ، فَيْجٌ), *ṣād* i *ḡīm* (جِصٌّ، صَنْجَةٌ), *sīn* i *dāl* (سَبَدَةٌ، أُسْتَاذٌ), *tā'* i *ḡīm* (طَاجِرٌ، طَيْجِرٌ), *tā'* i *tā'* (طَسْتُتٌ), *kāf* i *ḡīm* (كُنْدُوجٌ), *ḡīm* i *tā'* (جَبْتُتٌ), *ṣād* i *sīn*, *ṣād* i *zā'*, *ṣād* i *tā'* (اضْطَفَلِيْنَةٌ), *bā'*, *sīn* i *tā'* (بُسْتَانٌ), *kāf* i *qāf*, *sīn* i *zā'*, itd. Riječi u arapskom jeziku sa ovakvim kombinacijama konsonanata nisu izvorne arapske, nego su arabizirane strane riječi, ili su neke složenice, odnosno konstrukcije unutar kojih se riječ kombinuje, npr., sa spojenim ličnim zamjenicama, te u slučaju glagola s afiksima kao obilježjima različitih lica, i slično. Isto tako su utvrdili da se neki konsonanti unutar arapske riječi mogu kombinovati samo po tačno utvrđenom redoslijedu, dok se u slučajevima u kojima odstupaju od tog redoslijeda radi o stranim riječima. Takav je slučaj sa riječima u kojima konsonant *šīn* dolazi nakon konsonanta *lām* (أَفْلَسٌ), konsonant *rā'* nakon konsonanta *nūn* (نَرَجِسٌ), konsonant *zā'* nakon konsonanta *dāl* (هِنْدَاذٌ), itd.¹⁸

U vezi s prethodnim, al-Ġāhiz konstatuje da koliko god uredili i dotjerali njegove izraze, govor nije stilski istančan ako su mu konsonanti inkompatibilni, tj. ako su im ishodišta tijesno povezana, kao što je slučaj sa konsonantima *šīn*, *ḡīm* i *ḡād*, ili konsonantima *ṣād*, *sīn* i *zā'*. Ako se od njih formira neko trokonsonantsko ime, s bilo kojom od mogućih šest kombinacija, njegova upotreba će, kako tvrdi al-Ġāhiz, biti teška i zahtjevna.¹⁹

18 Abū Manšūr al-Ġawālīqī, *al-Mu'arrab min al-kalam al-a'ḡamī*, Tahqīq: F. 'Abdurrahīm, 1. izdanje, Dār al-qalam li al-ṭibā'a wa al-našr wa al-tawzī', Damask, 1990, str. 22–24.

19 Al-Ġāhiz, *ibid.*, str. 65–66.

Na tom tragu je i njegov stav da Arapi prilikom nizanja govora ne kombinuju konsonant *ġīm* sa konsonantima *zā'*, *qāf*, *ṭā'* ili *ġayn*, s bilo kojim redosljedom.²⁰ Na isto je skrenuo pažnju i Ibn Fāris (u. 1004) primjećujući da u govoru Arapa nikada nije dozvoljeno da se kombinuju *kāfi* i *ġīm*, *ayn* i *ġayn*, *ḥā'* i *hā'* ili *ġayn*.²¹

Arapski gramatičari su ukazali i na značaj tekućih konsonanata ili likvida u kontekstu govora o glasovnoj harmoniji ili kompatibilnosti konsonanata konstatujući da su riječi bez ovih konsonanataa zapravo arabizirane strane riječi.²² S tim u vezi, 'Abdulqāhir al-Ġurġānī (u. 1078) primjećuje da bi se u dijelu kur'anskog ajeta (هُمُ الْعَدُوُّ) u potpunosti izgubila elokventnost u slučaju da se iz njega isključi likvid *lām* od određenog člana (مُ الْعَدُوُّ).²³

Glasovna harmonija i kompatibilnost/ inkompatibilnost konsonanata u Kur'anu

Mudžize svih Božijih poslanika imale su veze s onim u čemu su njihovi narodi bili daroviti, u kojoj su dostizali razinu genijalnosti. Gledano u tom svjetlu, nije teško razumjeti što je jedna od mudžiza Musaa, a.s., bio štap koji se pretvarao u zmiju, tim prije kad se zna da je u tom periodu magija u Egiptu dostizala visoku razinu. Mudžiza 'Isaa, a.s., bila je medicinske naravi. On je, ne samo liječio slijepce i gluhonijeme već je i oživljavao mrtve, zato što je u Rimskom carstvu, pod čijom vlašću je bio i njegov zavičaj, u tom periodu cvjetala medicina. Mudžiza posljednjeg Božijeg Poslanika, s.a.v.s., bila je Riječ, odnosno Kur'an, koji je, kao uzor rječitosti i vrhunskog izražavanja, bio veliki izazov Arapima tog perioda koji su na tom polju pokazivali izuzetno umijeće. S druge strane, glasovna harmonija i unutar nje kompatibilnost

20 Al-Ġāhiz, *ibid.*, str. 77.

21 Ibn Fāris, *al-Šāḥibī fī fiqh al-luġa*, Taḥqīq: Aḥmad Šaqr, 'Īsā al-Bābī al-Ḥalabī, Kairo, b.g.i., str. 87.

22 Al-Ḥalīl b. Aḥmad al-Farāhīdī, *Kitāb al-'ayn*, Taḥqīq: Mahdī Maḥzūmī i Ibrāhīm al-Sāmarā'ī, tom 1, 1. izdanje, Dār al-ḥiġra, Teheran, 1986, str. 26.

23 'Abdulqāhir al-Ġurġānī, *Dalā'il al-i'ġāz*, al-Mu'assasa al-vaṭāniyya li al-funūn al-maṭ-ba'iyya, Alžir, 1991, str. 404.

konsonanata smatra se kod poznavalaca stilistike jednim od najvažnijih kriterija ljepote izraza i njegove kvalitete, te jednim od obilježja „pitkosti“ govora i njegove ugodnosti. Zbog svega toga je u Kur'anu, prema mišljenjima različitih autora spomenutih ranije, zastupljena kompatibilnost konsonanata, odnosno glasovna harmonija općenito najvišeg stepena, a ona podrazumijeva izbjegavanje govora (riječi i rečenica) obilježenog neskladom koji otežava izgovor i sadržaje čini neugodnim za slušanje.

Glasovna harmonija, kojom se i u prijeislamskom periodu nastojalo arapskom jeziku osigurati obilježja ljepote i izvrsnosti povezane sa skladom među glasovima, te izrazima i konstrukcijama općenito, s dolaskom islama i objavljivanjem Kur'ana je u stilističkim studijama privukla do tada neviđenu pažnju i interesovanje. Iako je bila prisutna i ranije u poeziji i propovijedima, u kur'anskom diskursu je zbog njegove neuporedive rječitosti i stilizovanosti poprimila dodatni značaj.

Kur'an je kao najveća mudžiza posljednjeg Božijeg poslanika, s.a.v.s, koja Arapima postavlja izazov nedostižnosti u onome u čemu su oni dostigli visok nivo i pokazali izuzetno umijeće, svojim jezikom nadmašio prijeislamski književni izraz odlikujući se skladom i harmonijom među glasovima unutar riječi i izraza, te odsustvom bilo kakvog nesklada i disharmonije na tom nivou.

Oblici i vidovi glasovne harmonije u Kur'anu su mnogobrojni. Među njima su svakako završeci kur'anskih ajeta (*al-fawāšil al-qur'āniyya*), što neki nazivaju i formom rimovane proze (*al-sağ'*). Taj izraz (*al-sağ'*) su za ovu formu kur'anskih ajeta izbjegavale upotrebljavati prve generacije muslimana zbog toga što se tako naziva i forma koju su u svojim propovijedima koristili prijeislamski vračevi, ili iz razloga što podrazumijeva jednu vrstu usiljenosti i izvještačenosti.²⁴ Neki autori, kao što je al-Farrā' (u. 822), umjesto termina *al-fawāšil al-qur'āniyya*

24 Ā'īša 'Abdurrahmān bint al-Šāṭi', *al-I'ğāz al-bayāni li al-Qur'ān wa masā'il Ibn al-Azraq*, 3. izdanje, Dār al-ma'ārif, Kairo, b.g.1., str. 254.

upotrebljavali su izraz *ru'ūs al-āyāt*,²⁵ a neki su opet pravili razliku između onoga što se podrazumijeva pod terminom završeci kur'anskih ajeta (*al-fawāšil al-qur'āniyya*) i rimovanom prozom (*al-sağ'*). Takvi autori ove završetke smatraju samo odlikom kur'anskog izraza konstatujući da je svaki slog kojim završava kur'anski ajet završetak (*al-fāšila*) koji ima svojstvo rime u poeziji ili rimovanoj prozi, ali se ne može s njima izjednačiti.²⁶ Završeci kur'anskih ajeta (*al-fawāšil al-qur'āniyya*) dolaze do izražaja u smislu glasovne harmonije posebno onda kada se prilikom učenja Kur'ana na njima zastaje i pravi pauza.

Jedan od oblika ili vidova glasovne harmonije u Kur'anu je i distribucija zvučnih (*al-mağhūra*) i bezzvučnih (*al-mahmūsa*) glasova koja u mnogim slučajevima odgovara kur'anskom diskursu. Naime, često u kur'anskim kontekstima koji podrazumijevaju opominjanje i korenje nalazimo zastupljene zvučne i emfatične glasove koji su, na neki način, u skladu s ozbiljnošću sadržaja i situacije. Takav je slučaj s kur'anskim izrazima: *al-tāmma* (الطامة) *al-ḥāqqa* (الحاقّة) i *al-ṣāḥḥa* (الصاحّة) koji svojim značenjima ukazuju na Sudnji dan. S druge strane, u kur'anskim kontekstima u kojima se spominje milost i blagost do izražaja dolaze mehki bezzvučni glasovi koji su, na neki način, u skladu s takvim sadržajima. Dobar primjer za to je kur'anski ajet: *wa huzzī ilayki bi ġid' al-naḥla tusāqiṭ 'alayki ruṭaban ġaniyyā* (وَهْزِي إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِينًا)²⁷ u kojem je umjesto glagola 'azza (*أَزَّ*) sa zvučnim *hemzetom* u istom značenju upotrijebljen glagol *hazza* (*هَزَّ*) sa bezzvučnim konsonantom *hā'*, jer kao takav više odgovara kontekstu u kojem se govori o milosti koju je Allah, dž.š., ukazao Merjemi.

Među oblicima i faktorima glasovne harmonije u Kur'anu su i ishodišta glasova koja su usko povezana s temom našeg rada. Kako smo ranije kazali, glasovnoj harmoniji u Kur'anu i arapskom jeziku općenito dužnu pažnju su posvećivali i prvi arapski

25 Ibid., str. 253–254.

26 Muṣṭafā Muslim, *Mabāḥiṭ fi i'ğāz al-Qur'ān*, 2. izdanje, Dār Muslim, Rijad, 1996, str. 142.

27 Maryam, 25.

gramatičari koji su pažljivo razmatrajući ovu temu ustanovili da je za postizanje glasovne harmonije i izbjegavanje disharmonije potrebno da se ispuni nekoliko preduvjeta, među kojima su i udaljenost ishodišta ili mjesta artikulacije s obzirom na to da konsonanti istog ili bliskog ishodišta narušavaju glasovnu harmoniju i riječi čine neskladnim, te prisustvo tekućih konsonanta ili likvida koji doprinose uglađenosti i dotjeranosti govora i bez kojih, kako smo već naznačili, prema mišljenju arapskih gramatičara ne postoji izvorna arapska riječ.

U vezi s glasovnom disharmonijom u smislu inkompatibilnosti konsonanata na nivou riječi ili izraza i rečenice ili iskaza, ranije smo kazali kako je u Kur'anu moguća samo ona okvalifikovana kao mala (*ḥafīf*). Na tom tragu, glasovna disharmonija ili inkompatibilnost konsonanata na nivou riječi ili izraza i rečenice ili iskaza u Kur'anu prisutna je u slučajevima kada su istog ili sličnog ishodišta dodirni ili kontaktni konsonanti riječi, odnosno kada su istog ili sličnog ishodišta posljednji konsonant jedne riječi i početni konsonant u riječi koja slijedi. U kontekstu govora o riječima ili izrazima, to je posebno izraženo kada se riječi kombinuju sa, npr., spojenim ličnim zamjenicama, ili u slučaju glagola sa afiksima kao obilježjima lica. Međutim, takvi slučajevi glasovne disharmonije u smislu inkompatibilnosti konsonanata u Kur'anu rješavaju se i prevazilaze tedžvidskim pravilima, na prvom mjestu *idgāmom*, *iḥfā'om* i *iqlābom*, a to su postupci kojima se u slučajevima kada se jedan do drugoga (unutar riječi ili kao dodirni ili kontaktni konsonanti susjednih riječi) nađu isti ili konsonanti istog ili bliskog ishodišta te istih ili sličnih svojstava, od kojih je prvi bez vokala (*sākin*) a drugi vokaliziran (*mutaḥarrik*), slijevanjem i uklapanjem tih konsonanata održava ritmičnost, prozodičnost i akustička estetičnost kur'anskog sadržaja.

Zaključak

U svakom jeziku i kod baštinika svih jezika, u manjoj ili većoj mjeri je prisutno nastojanje da budu i glasovno usklađeni sadržaji koji se usmeno izlažu ili u pisanoj formi registruju. Naročito je to slučaj u poeziji zbog postizanja određenog pjesničkog metra, ali i u drugim vrstama književnih tekstova u kojima se zbog njihove ekspresivne funkcije nastoje unijeti elementi kojima se postiže estetski efekat. Taj glasovni sklad ili harmonija ostvaruju se različitim sredstvima i postupcima, a jedno od njih je i kompatibilnost konsonanata koja podrazumijeva usklađivanje po mjestu artikulacije dodirnih ili kontaktnih konsonanata unutar riječi ili iskaza.

Sudeći po njihovoj od davnina postojećoj naklonosti stilski dotjeranom i istančanom izražavanju, ova pojava je svakako i, rekli bismo, na prvom mjestu prisutna i kod Arapa. Ta sklonost se kod njih može upratiti još u njihovim književnim ostvarenjima prijeislamskog doba, a u još većoj mjeri će doći do izražaja i privući pažnju s objavljivanjem Kur'ana koji je najveća mudžiza posljednjeg Božijeg poslanika, s.a.v.s., ne samo zbog svoga sadržaja, nego i zbog svoje akustičke estetičnosti i prozodičnosti kojoj, između ostalog, doprinosi i efekat glasovne harmonije čiji je jedan od najvažnijih segmenata kompatibilnost konsonanata. Zbog jedinstvene usklađenosti glasova u riječima, te usklađenosti riječi u konstrukcijama i rečenicama, autori glasovnu harmoniju svrstavaju u jedan od u Kur'anu najprisutnijih vidova nadnaravnosti.

Arapu su na tom tragu težili kombinovanju unutar riječi i izraza konsonanata udaljenih mjesta artikulacije i različitih svojstava čime se, prema većini arapskih autora, postiže potpuna kompatibilnost konsonanata, odnosno formulisanju rečenica i iskaza na način da u njima ne uvezuju neposredno jedne do drugih riječi i izraze istih ili sličnih fonetskih sadržaja.

Naravno, sve ovo ne znači da u arapskom jeziku ne postoje primjeri glasovne disharmonije u smislu inkompatibilnosti konsonanata u riječima i izrazima ili rečenicama i iskazima,

kako male tako i velike, s tim da arapski autori tvrde da se u mnogim slučajevima inkompatibilnosti konsonanata na nivou riječi i izraza radi o arabiziranim stranim riječima ili izrazima koji su zastarjeli i sve rjeđe u upotrebi, dok se slučajevi glasovne disharmonije uslovljene inkompatibilnošću konsonanata unutar konstrukcija i iskaza u Kur'anu prevazilaze različitim tedžvidskim rješenjima.

Literatura

- Bint al-Šāṭi', Ā'iša 'Abdurrahmān; *al-I'ğāz al-bayānī li al-Qur'ān wa ma-sā'il Ibn al-Azraq*, 3. izdanje, Dār al-ma'ārif, Kairo, b.g.i.
- Dassūqī (al-), Muḥammad b. Aḥmad; *Ḥāšiya al-Dassūqī 'alā Muḥtaṣar al-Sa'd*, tom 1, Maṭba'a al-hādī, Bejrut, 1989.
- Farāhidī (al-), al-Ḥalīl b. Aḥmad; *Kitāb al-'ayn*, Taḥqīq: Maḥdī Maḥzūmī i Ibrāhīm al-Sāmarā'ī, tom 1, 1. izdanje, Dār al-ḥiğra, Teheran, 1986.
- Ġāḥiğ (al-); *al-Bayān wa al-tabyīn*, Taḥqīq: 'Abdussalām Muḥammad Hārūn, tom 1, Dār al-ğīl, Bejrut, 1990.
- Ġawālīqī (al-), Abū Maṣṣūr; *al-Mu'arrab min al-kalam al-a'ğamī*, Taḥqīq: F. 'Abdurrahīm, 1. izdanje, Dār al-qalam li al-ṭibā'a wa al-našr wa al-tawzī', Damask, 1990.
- Ġurğānī (al-), 'Abdulqāhir; *Dalā'il al-i'ğāz*, al-Mu'assasa al-waṭaniyya li al-funūn al-maṭba'iyya, Alžir, 1991.
- Ḥafāğī (al-), Ibn Sinān; *Sirr al-fašāḥa*, Taḥqīq: 'Abd al-Muta'āl al-Ša'īdī, Maktaba wa maṭba'a Muḥammad 'Alī Šabīḥ wa awlādihī, Kairo, 1952.
- Ibn Abī al-Išba'; *Tahrīr al-taḥbīr*, al-Mağlis al-a'lā li al-šu'ūn al-islāmiyya, Kairo, 1963.
- Ibn al-Aṭīr; *al-Ġāmi' al-kabīr*, Taḥqīq: Muštafā Ġawād i Ġamīl Sa'īd, Dār al-rašīd, Bagdad, 1988.
- Ibn Fāris; *al-Šāḥibī fī fiḥ al-luğa*, Taḥqīq: Aḥmad Šaqr, 'Isā al-Bābī al-Ḥalabī, Kairo, b.g.i.
- Ibn Ġinnī; *Sirr šinā'a al-i'rāb*, Taḥqīq: Ḥasan Handāwī, 2. izdanje, Dār al-qalam, Damask, 1993.
- Mujić, Munir; *Arapska stilistika u djelu Hasana Kafije Pruščaka*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
- Muslim, Muštafā; *Mabāḥiğ fī i'ğāz al-Qur'ān*, 2. izdanje, Dār Muslim, Ri-jad, 1996.

- Ramić, Jusuf; „Arapske filološke i gramatičke škole klasičnog perioda“, *Zbornik radova*, br. 8, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2002.
- Rummānī (al-), ‘Alī b. ‘Īsā; *al-Nukat fī i’ğāz al-Qur’ān*, u: *Talāt rasā’il fī i’ğāz al-Qur’ān*, Taḥqīq: Muḥammad Ḥalafullāh i Muḥammad Za-ḡlūl Salām, 4. izdanje, Dār al-ma’ārif, Kairo, 2019.
- Yasū’ī (al-), Lūjis Šayḥū; *‘Ilm al-adab*, tom 1, Maṭba‘a al-ābā’ al-ya-sū’iyyīn, Bejrut, 1887.

